

Dood

1. Introductie

Confrontaties met de dood in de eigen omgeving van een kind maken diepe indruk op de meeste kinderen. Dat zijn gebeurtenissen die ze hun hele leven vaak niet meer vergeten. Het is dan ook belangrijk om daar zorgvuldig mee om te gaan. Daarbij kan het om naaste gezinsleden of familieleden die overlijden of om moordpartijen waarbij een ouder een gezin vermoordt en groepsgenoten met dat soort drama's geconfronteerd worden. Zie voor de trauma's blz. 747 en verder.

2. Omschrijving

De reacties van kinderen op de dood zijn zeer verschillend. De kinderen in de verschillende leeftijdsfasen verwerken de dood op hun eigen manier, passend bij hun eigen ontwikkelingsniveau. Maar in het algemeen wordt het gekenmerkt door tegenstrijdige en verwarde gevoelens. Hoe ouder het kind is, hoe meer zijn persoonlijkheid ontwikkeld is, dus: des te meer onafhankelijk van de ouders, des te groter is de kans dat het kind zich er goed doorheen slaat. Het ene kind is echter weer kwetsbaarder dan het andere. We geven twee leeftijdsperiodes en de mogelijke reacties op de confrontatie met de dood:

De kleuter (van 3 tot 6 jaar)

Kinderen van 3 à 4 jaar accepteren de dood niet werkelijk. Ze begrijpen de dood als een afwezigheid die angst van de scheiding teweegbrengt. Kinderen van 4 à 5 jaar zien de dood in de eerste plaats als een gebeurtenis die anderen overkomt; grootvader, een dier.

De voorstelling omtrent de dood is nog zeer vaag en wordt meer verbonden met de gedachte aan slaap, duisternis of onbeweeglijkheid. Op deze leeftijd reageren kinderen meer spontaan en met minder angst op vragen betreffende de dood dan later, omdat ze meestal het definitieve einde en de betekenis voor zichzelf nog niet goed begrijpen. Vanaf 5 jaar worden kinderen steeds meer terughoudend bij het spreken over dood en sterven.

Op deze leeftijd ontstaat vaak een zekere angst voor de dood, die dan gecompenseerd wordt door wensdromen. Kinderen van 5 à 6 jaar stellen zich voor dat de overledene in dezelfde vorm steeds blijft voortbestaan of mogelijk in een andere gedaante tot het leven terugkeert.

Tot 6 à 7 jaar ziet het kind de dood in het kader van 'weg zijn'. De dood is voor hen een sprookjesdood. De dode komt wel weer terug. Denk hierbij aan het gezegde 'ik wou dat jij maar dood was'. Jonge kin-

deren zijn nog zeer egocentrisch en zien zichzelf als middelpunt van het gebeuren. Ze voelen zichzelf vooral getroffen: 'als oma van mij gehouden had, dan had ze me niet in de steek gelaten'. Vijandschap ten opzichte van de overledene is een normale reactie. Uit het kind dit niet, dan kan het kind zijn gevoelens gaan opkroppen en zich schuldig gaan voelen. Het kind kan de vijandigheid ook verschuiven op een ander. Het kind is boos op de anderen omdat zij niet oma zijn. Gevoelens van gehechtheid kunnen ook verschuiven, zodat plotseling een sterke afhankelijkheid van een nieuw iemand optreedt.

Het kind gaat echter langzamerhand begrijpen dat de dood een beetje anders is dan andere vormen van gescheiden worden. Het kind is geïnteresseerd in biologische details, vaak zakelijk ingesteld t.o.v. het gebeuren. Ze kunnen echter het ziekenhuis nog de schuld van het overlijden geven.

Reactiewijzen

- Lichamelijke reacties; bv. hoofdpijn, slaapstoornissen.
- Teruggaan in de ontwikkeling en zich 'jonger' gedragen.
- Slecht slapen en eten.
- Het weg wensen ('ik wou dat je dood was') is bij het werkelijk dood-zijn vervuld. Deze vervulling van de doodswens met de daarbijbehorende angsten kan de kleuter een gevoel van schuld geven.
- Boosheid.
- Angst dat iemand anders ook dood gaat.
- Geremd worden in de ontwikkeling; het kind wil klein blijven uit angst om groot te worden, want dat betekent doodgaan, wat weer tot slaapstoornissen aanleiding kan geven.
- Lusteloosheid, apathisch, extra lastig, straf uitlokkend: de straf bevestigt het kind in het gevoel eigenlijk een heel slecht kind te zijn. Op deze manier wordt het dus niet van zijn schuldgevoel bevrijd.
- De schuld bij zichzelf zoeken.
- Ontkennen.

- Erg aan ouder(s) gaan hangen, afhankelijkheid tonen.

Het kind in groep 3-8

Kon het bij de kleuter gaan om een sprookjesdood, de dode komt wel weer terug (magisch denken), de kinderen in groep 3 - 8 richten zich steeds meer op de feitelijke voorstelling van zaken. Ze gaan begrijpen dat de dood onherroepelijk is en dat de dood onontkoombaar is voor alle levende wezens. Het kan hun ook overkomen. Dit laatste gegeven kost veel moeite om te verwerken. Het kind raakt bezorgd om de eigen gezondheid. Het begrip 'dood' wordt meer en meer verbonden met voorstellingen uit de werkelijkheid, zoals een begrafenis, een lijkstoet, de dode zelf. Het kind weet dat het hart niet meer klopt, dat de dode niet meer ademt. Ook al is het kind reeds erg op de realiteit ingesteld, toch wisselen zijn logische en magische voorstellingen van zaken elkaar af. Als het kind acht jaar is, wijkt het magisch denken steeds meer voor het 'objectieve' denken. Op deze leeftijd kan het kind de dood zien als iets dat ieder mens kan overkomen. Rond 6 à 8 jaar zien ze de dood nog als iets of iemand die komt in de nacht, terwijl ze rond 11 jaar de dood zien als het ophouden van de lichamelijke functies.

Reactiewijzen

- De schuld bij zichzelf zoeken.
- Ontkenning. Deze ontkenning kan zich manifesteren in de vorm van 'je liegt, het is niet waar'.
- Het kind gaat gewoon buiten spelen. Het spelen kan echter betekenen 'als ik doe als altijd, is het noodlot straks ongedaan gemaakt'.
- Het kind kan verveeld rondhangen thuis en op school lusteloos zijn omdat het zijn verdriet niet mag tonen.
- Het kind gaat gedrag vertonen dat past bij een veel 'jonger' kind.
- Het kind gaat vragen stellen over de eigen gezondheid. Het kind kan vage pijnen hebben of ontwikkelen omdat het bang is zelf dood te gaan. Ook vragen over pijn en lijden i.v.m. de dood kunt u verwachten;

doodgaan, doet dat pijn? en vragen over het lichamelijke gevoel van het sterven.

- Clownesk gedrag en heel druk om het verdriet te verbergen en te verstoppert.
- Boosheid.
- Angst.
- Branie-achtig gedrag, de angst overschreeuwen.
- Roekeloosheid om te laten zien dat het niet bang is.
- Extra vrolijk zijn, het kind wil de ouder(s) met zijn eigen verdriet niet lastig vallen.
- Bij het verlies van ouder(s) bestaat de mogelijkheid dat het kind deze gaat idealiseren. Het is ook mogelijk dat het kind een fantasie-vader of -moeder bedenkt.

3. Diagnose

Meestal is het niet nodig om een schriftelijke diagnose uit te voeren. U wordt op school geconfronteerd met een kind waarvan een dierbare is overleden en u doet meestal wat uw hart u ingeeft en dat is meestal ook voldoende.

Meestal is er geen schriftelijk vastgelegde diagnose nodig. Als u dat toch wilt, kunt u gebruik maken de diagnostische vragenlijst op pagina 321.

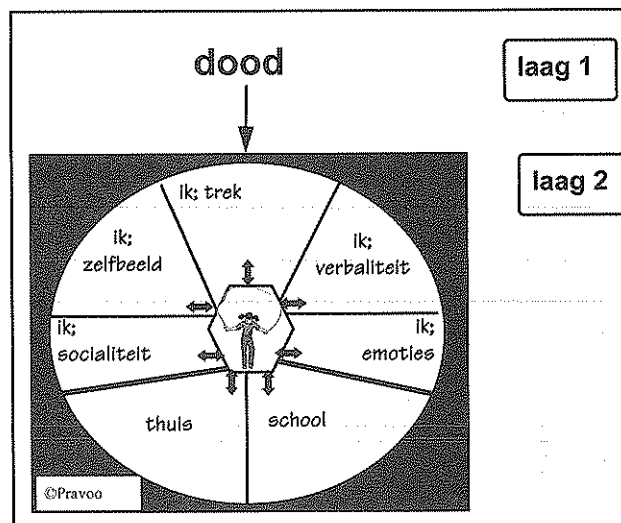
4. Verklaringen

De confrontatie van een kind met de dood is altijd een emotioneel gebeuren waarin de gevoelens van veiligheid en vertrouwdheid in gevaar komen en plaatsmaken voor onzekerheid en angst. Afhankelijk van de leeftijd van het kind en degene die overlijdt kunnen er allerlei problemen ontstaan. Het gedrag dat het kind vertoont n.a.v. het overlijden van de dierbare wordt bepaald door hoe het kind van nature reageert. Sommige kinderen hebben een gevarieerde en heftige emotionaliteit dan andere kinderen. De ik-trek speelt dan ook een grote rol. Zo zijn er ook kinderen die altijd alles opkroppen en zich in de andere gevallen ook weinig uiten. Ook de verbale uitingsmogelijkheden spelen een grote rol. Voor de verwerking is het belangrijk dat de emoties worden geuit omdat dat uiten een bijdrage kan leveren aan het verwerken. Je werkt er letterlijk aan.

Een extra diagnosetip

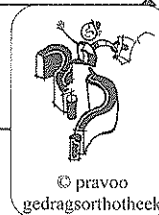
U kunt de specifieke diagnosemiddelen die bij dit orthobeeld horen gebruiken, maar u kunt ook de meer algemene diagnosemiddelen uit deze orthotheek hanteren. Zie daarvoor de opzet voor de gedragsdiagnose zoals weergegeven op pagina 21 t/m 40 en dan de diagnosemiddelen:

- diagnosezoekwijzer op pagina 22
- diagnosehulp 1 op pagina 29-33
- diagnosehulp 2 op pagina 34-36
- diagnosehulp 3 op pagina 37
- diagnosehulp 4 op pagina 38-40

Diagnostische vragenlijst

Kinderen die met de dood in aanraking zijn gekomen

Naam/groep:.....

Geboortedatum:/ingevuld op:/ingevuld door:.....

1. Probleemgerichte vragen

1.1 Geeft het kind signalen waaruit blijkt dat het graag met de leerkracht en/of met de klasgenoten wil praten over zijn gevoelens?

1.2 Lijkt het alsof het gebeuren het kind koud laat, gedraagt het zich zichtbaar onverschillig?

1.3 Accepteert het kind de dood van de overledene of ontkent het kind de dood? Lijkt het alsof het kind zich niets van het gebeurde aantrekt, lijkt het alsof het kind niets veranderd is?

1.4 Hoe gedraagt het kind zich in de klas, valt het kind op of is het erg teruggetrokken?

Ik-kenmerken

2.1 Welke voorkeuren heeft het kind voor expressiemogelijkheden (verbaal, spel, beeldende expressie, enz.)

2.2 Voor welke thema's/onderwerpen heeft het kind een speciale belangstelling?

2.3 Van wie accepteert het kind hulp en begeleiding?

Thuiskenmerken

3.1 Welke mogelijkheden zijn er thuis om het kind op te vangen? Om dit te weten te komen is het van belang dat de leerkracht contact zoekt met de nabestaanden en aangeeft dat het kind een groot deel van de dag aan haar/zijn zorg is toevertrouwd en dat het daarom van belang is de omgang met het kind op elkaar af te stemmen.

3.2 Hoe gaan de ouder(s) met hun eigen verdriet om, sluiten ze zich op en isoleren ze zich of treuren ze niet zichtbaar?

3.3 Wordt het kind tijdig geïnformeerd over het naderende sterven van een zieke huisgenoot of een ziek familielid?

3.4 Mocht het kind wel of niet mee naar de begrafenis?

3.5 Hoe betrekken de ouders het kind bij het gebeuren? Wordt het sterfgeval verzwegen of geven ze te veel informatie? Mag het kind wel meedoen met het rouwproces?

Emotionele kenmerken

4.1 Is het kind bang dat het zelf ook zal sterven? Vertoont het ook lichamelijke klachten?

4.2 Heeft het kind schuldgevoelens?

Taalexpressiekenmerken

5.1 Hoe zijn de verbale mogelijkheden van het kind?

Zelfbeeld

6.1 Hoe is het zelfvertrouwen van het kind? Voelt het zich onzeker, onveilig, faalangstig?

6.2 Hoe is het zelfbeeld van het kind. Zie bijlage 8.2 op blz. 370 en verder.

Schoolkenmerken

7.1 Hoe gaat de leerkracht om met het gegeven dat er iemand uit de naaste omgeving van het kind is overleden?

7.2 Heeft de leerkracht voldoende overleg met de nabestaanden over de opvang van het kind?

7.3 Komen de thema's: dood, leven, sterven wel eens aan de orde tijdens de activiteiten in het kader van de begeleiding van de sociaal-emotionele ontwikkeling?

7.4 Hoe reageert de leerkracht op de signalen en uitingen van het kind?

Sociale kenmerken

8.1 Met wie speelt/werkt het kind het liefst?

8.2 Hoe reageren de klasgenoten op het gegeven dat een kind de dood in zijn naaste omgeving meemaakt?

Aanvullende gegevens:

Ook de manier waarop de andere gezinleden omgaan met het overlijden is een model voor het kind.

5. Begeleiding

Noteer de gekozen begeleidingsinhouden op het formulier van blz. 44.

5.1 Begeleiding; technieken

Bij de begeleiding van kinderen die met de dood in aanraking zijn gekomen, kunt u ook orthopedagogische technieken toepassen. Zie voor de opsomming pagina 49-118.

Bruikbaar voor deze kinderen is de basistechniek:

- 0-1 visualiseren. Zie een voorbeeld van de verwerking van de dood op pagina 51.
- 3-1: individuele gesprekken. Van belang is het kind de mogelijkheid te geven zich op school te uiten, eventueel binnen op een rustige plek buiten het lokaal. Zie blz. 79.

5.2 Begeleiding; aanvullende mogelijkheden

Algemene aanwijzingen zijn hier moeilijk te geven omdat het afhangt van de stemming, voorgeschiedenis, de omstandigheden en uw eigen houding als leerkracht tegenover de dood. Toch willen we wat richtlijnen geven die u kunnen helpen uw eigen 'draai' te vinden, zodat u in staat bent het kind op een weloverwogen wijze te begeleiden.

Belangrijk is de vraag hoe u zelf over de dood denkt. Bezin u op die vraag.

Puntsgewijs willen we een aantal richtlijnen geven voor de begeleiding van deze kinderen:

1. Probeer zo snel mogelijk in contact te komen met de nabestaanden. Wijs deze erop dat u voor een deel van de dag de zorg hebt voor het kind en dat het belangrijk is samen een benadering vast te stellen. Voor gespreksonderwerpen kunt u gebruik maken van de vragen van de diagnoselijst op pagina. 321
2. De kinderen hebben het meeste aan een benadering die hun toestaat om vragen te stellen en die hulp biedt bij het uiten van hun gevoelens.
3. De kinderen moeten verdrietig mogen zijn. Kinderen hebben minder mogelijkheden gevoelens onder woorden te brengen en het ontbrekende cognitieve inzicht in de feitelijkheden van het leven en de dood staat hen in de weg. Biedt het kind geen uitleg die afwijkt van wat u zelf gelooft. Stel de dood niet voor als slapen of een lange reis. Dat kan angst voor het donker ontwikkelen en slapeloosheid of bang zijn om zelf dood te gaan. Het wekt bovendien de verwachting dat men van die reis terugkeert. Dit speelt in op het toch al onvolledig ontwikkelde idee omtrent het definitieve karakter van de dood. Dat zal leiden tot vragen als: 'wanneer komt oma terug'. U zult dan uit moeten leggen dat oma helemaal niet terugkomt. Deze tegenstrijdigheid maakt het kind in de war en het zal zich verraden voelen. Stel de dood niet op één lijn

met een beloning voor 'lief zijn': God heeft oma tot zich genomen omdat zij zo'n goed mens was. Het kind denkt dan dat het ook met de dood beloond wordt als het al te lief is. Stel de dood ook niet voor als straf.

4. Nonverbale steun is ook van belang voor de omgang met het kind; het kind vasthouden, aanraken, strelen.

5. Leg bij de omgang met het kind de nadruk op eigen leven en dat van degenen die hem lief zijn. Benadruk de positieve kanten van de overledene en de herinneringen daaraan. Blijf eerlijk en bespreek het onherroepelijke van de dood. Laat de feitelijke uitleg wel gepaard gaan met troostend gedrag. Het is ook wel juist om te zeggen 'dat weet ik niet', als dat inderdaad het geval is. Zorg ervoor dat het kind de droefheid niet hoeft te onderdrukken, hetgeen kan leiden tot emotionele moeilijkheden enige tijd na het sterfgeval. Kinderen hebben er behoefte aan dat hun gevoelens erkend worden, dat zij van anderen horen dat het normaal is dat ze spanning voelen. Geef kinderen mogelijkheden zich te uiten door praten, spel, boetseren, tekenen, enz. Hieruit kunt u soms afleiden of en hoe het kind het gebeurde opgevat heeft.

6. Een kind in het gezin dat een sterfgeval meemaakt en getuige is van een langdurig en moeilijk ziekteproces, verliest niet alleen de stervende, maar verliest tegelijkertijd ook tijdelijk de persoon die zich speciaal bezighoudt met de stervende. Het is onvermijdelijk dat het kind minder aandacht krijgt. Schenk het kind op school deze aandacht. Vertel dat u weet hebt van de eenzaamheid en zorg ervoor dat het kind niet het idee krijgt dat de anderen niet meer van hem houden. Vertel het kind dat de ouder(s) op zekere dag weer tijd hebben voor het kind.

7. Praat na het begraven ook met het kind over de (tijdelijke) verandering thuis. Het vrolijk onbezorgd en onbekommerd lachen is voorbij. Praat daar met het kind over zodat deze verandering het verdriet van het kind niet nog weer extra versterkt. Probeer bij het kind begrip op te wekken voor de gevoelens van de nabestaanden.

8. Het is niet mogelijk om het verlies te verwerken als het kind geen realistische voorstelling van de dood heeft. Het verzwijgen van de dood is dan ook zeer onpedagogisch.

9. Als het kind echter fantaseert dat de dode weer terug is, kunt u even meefantaseren maar vooral de onuitgesproken wensen van het kind bevestigen.

10. Het is belangrijk dat kinderen het verdriet van anderen zien. Dat is voor hen tegelijkertijd een eerste voorwaarde om zelf verdrietig te kunnen zijn. Bespreek dit met de ouder(s) en geef ook zelf aan dat u het gebeuren verdrietig vindt.

11. Het kind moet erop vertrouwen dat de personen met wie het een relatie heeft, betrouwbaar zijn, dat het thuis een gezin behoudt en dat het leven 'verder gaat'.

12. Op diverse plaatsen in het voorafgaande hebben we aangegeven dat het voor het kind belangrijk is dat het ' bezig kan zijn' met de overledene. Dat kan kortere of langere tijd wel veel verdriet of pijn met zich meebrengen, maar geeft ook gelegenheid om met behulp van de herinnering te werken aan het verdriet.

13. Zorg dat u veel in de nabijheid van het kind bent, zodat het kind een beroep op u doet als het u nodig heeft.

14. Velen putten rust uit het gegeven dat men op God kan vertrouwen en op een toekomst die oneindig is. Daaruit kan het kind hoop putten en accepteren dat de generaties elkaar opvolgen. De overledene kan in het gebed genoemd worden, maar het helpt kinderen echter weinig als we zeggen dat ze de overledene in het hiernamaals weer zullen zien. Het kind moet het verdriet op aarde de baas zien te worden.

15. Ontzie het kind aanvankelijk door wat minder eisen aan het kind te stellen.

In het nu volgende zullen we nog een aantal specifieke situaties aangeven.

Dood door ongeval of zelfmoord

Wanneer door een ongeluk een kind om het leven komt waar andere broertjes of zusjes op hadden moeten passen, veroorzaakt dit enorme schuldgevoelens. Accepteer deze schuldgevoelens van het kind. Bij een ongeval verliest het kind iemand totaal onvoorbereid. Geef het kind gelegenheid zijn positieve en negatieve herinneringen aan de persoonlijke relatie met de gestorvene uit te spreken. Leidt het kind niet af, maar laat het zich uiten over zijn gevoelens. In deze gevallen is er voor het kind vaak sprake van een onverwachte dood, terwijl ouderen en soms wel aan zagen komen.

Onverwachte dood

Door het plotselinge karakter van dit gebeuren kan het vertrouwen in de wereld tot in het diepst van het hart geschokt zijn.

Er doemen dan ook andere mogelijkheden op tot vreselijk onheil.

De plotselinge dood betekent een bedreiging voor iedereen. Bij het kind kunnen allerlei schuldgevoelens ontstaan. Het kind krijgt minder aandacht en denkt dat het niet de moeite waard is om van te houden.

Het is echter ook mogelijk dat de dood niet zo plotseling komt.

Wanneer men de dood lang van tevoren kan zien aankomen

Zolang de diagnose nog niet vaststaat is het van belang dat ouders en eventueel ook de leerkracht met het kind praten over de ziekte van het gezinslid. Het kind dient deelgenoot te worden van de zorg omtrent het gezinslid. Als de diagnose eenmaal, wanneer dan ook, vaststaat en men rekening zal moeten houden

met de dood van het gezinslid is het van belang ervoor te zorgen dat het kind zich niet verlaten voelt en in de steek gelaten door het zieke gezinslid, maar ook niet door degenen die gezond zijn en van wie het nu dringend hulp nodig heeft.

Het meedelen van de 'waarheid' zal vooral een zaak zijn van de achterblijvende gezinsleden. Geef het kind echter blijvend de gelegenheid zich te uiten als het dat wil.

Het is van belang dat het kind een cadeautje voor de zieke maakt/ meeneemt. Biedt het kind aan dit op school te maken.

Een doodziek kind

Als men de 'waarheid' te lang verzwijgt, kan dat soms bij het kind het gevoel geven dat hij het juist is die zijn ouders moet troosten en ontzien omdat zij de waarheid niet kunnen verdragen. Zorg ervoor dat er tijd is om met het kind te praten over zijn sterven, het eigen verdriet en het afscheid van de wereld. Bespreek met de ouders uw benadering van het kind als u het bezoekt.

Zie ook:

• *Vandaag neem ik een Snipperdag. Peter, een bijzonder kind met kanker op de basisschool*, van Anneke Vriens en Carla Versteeg. CPS-uitgave.

• *Kleine Sofie en Lange Wapper* van Els Pelgrom, Querido-uitgave (vanaf 8 jaar)

Als broertjes of zusjes sterven

Het kind kan dan zeer eenzaam zijn omdat de ouders vaak in hun eigen verdriet opgaan. Soms is er sprake van schuldgevoelens. Bij kinderen kan het verschijnsel zich voordoen dat het overleden kind geïdealiseerd wordt door de ouders: 'Hanna zou dat nooit gedaan hebben.' Het kind kan ook gaan denken dat zijn ouders misschien liever hadden gehad dat het zelf was gestorven. Kinderen kunnen schuldgevoelens krijgen als ouders door hun verdriet de achtergebleven kinderen minder aandacht en liefde schenken. Soms zegt het kind, als een van de ouders boos is op het kind, 'ik wou dat ik ook dood was'. Het is ook mogelijk dat kinderen gaan spelen dat ze ziek zijn om op die wijze de aandacht van de ouder te krijgen. Ook andere wijzen van aandacht trekken mogen we verwachten. Op school is het dan belangrijk om het kind zoveel mogelijk aandacht te schenken. Vergelijkingen met overleden kinderen kan bij het kind een storm van tegenstrijdige gevoelens oproepen, terwijl het kind geheel andere herinneringen heeft aan de zus, broer, vader of moeder.

Als vader sterft

Het sterven van de vader kunnen kinderen als zeer bedreigend ervaren omdat hij de belichaming is van broodwinning, veiligheid en economisch voortbestaan. Voor de toekomstige ontwikkeling van het kind is het belangrijk positieve herinneringen aan de vader te hebben. Het is daarom van belang vroeger gedrag

van de vader voor het kind begrijpelijk te maken. Het kan voorkomen dat de achterblijvende ouder zo met het eigen verdriet bezig is dat het kind eenzaam wordt zodat het gevoel van het verlies steeds zwaarder begint te drukken. Zie voor kinderen:

- Het boekje: *Dood is niet gewoon*, uitgegeven bij Pereboom in Bussum
- *Dag Siem, dag Tom*, Susan Varley, uitgave Lemniscaat. Vanaf 5 jaar.

Als moeder sterft

Het overlijden van de moeder is een zware belasting voor het kind.

Zorg ervoor dat het kind aandacht, liefde krijgt en de mogelijkheid om het verdriet te verwerken.

Het vervullen van de verlangens op materieel gebied, in de vorm van speelgoed, is onvoldoende.

Het is van belang dat er iemand gevonden wordt waarmee het kind een bestendige relatie op kan bouwen. Het verdringen van het verlies kan ertoe bijdragen dat het kind geen nieuwe intieme gevoelsrelatie aan wil gaan om nieuw verlies te voorkomen. Zorg ervoor dat het verlies bespreekbaar wordt voor het kind.

Zie voor kinderen:

- Het boekje: *Dood is niet gewoon*, uitgegeven bij Pereboom in Bussum.
- *De dagen daarna* (over een overleden moeder) Kwintessens, Amersfoort.
- *De prinses van de moestuin*, van Annemie en Margriet Heymans, Querido-uitgave. (8 jaar en ouders)

Sterven van beide ouders

Geef geen overdaad aan medelijden waardoor het verdriet alleen nog maar erger wordt. Het gaat erom het kind de hele dag bezig te houden. In school is een grote mate van kalme, liefdevolle aandacht vereist zonder toespelingen op het verlies, tenzij het kind zelf vragen stelt. Zorg ervoor dat het kind veel met andere kinderen kan spelen of werken zodat het de gelegenheid heeft over het verlies te praten. Kinderen kunnen dan ook vaak begrip en hulp van de klasgenoten ontvangen. Soms is vriendschap met een wat jonger kind een goed hulpmiddel omdat het verdrietige kind dan onbewust de rol van vader, moeder of beschermer op zich neemt en zo door identificatie met zijn gestorven ouders zijn verdriet de baas wordt. Bij in zichzelf gekeerde kinderen is ook het geduldig blijven bieden van versterkte liefdevolle aandacht nodig zonder opdringerigheid. Deze kinderen worden slechts vertrouwelijk met een volwassene als deze eenvoudig 'rustig' aanwezig is, tijd en geduld heeft en niet opzettelijk probeert in het innerlijke leven van het kind binnen te dringen.

Probeer voorzichtig voor 'afleiding' te zorgen. Van zeer groot belang is voor kinderen van elke leeftijd in deze situatie een zakelijke bespreking van hun toekomst, opdat ze niet de indruk krijgen dat ze maar van de ene naar de andere opvangplaats gestuurd wor-

den, zonder een duurzaam nieuw tehuis en een relatie met begrijpende volwassenen.

Bespreek met de nabestaanden of het mogelijk is zo snel mogelijk een duidelijk beeld te krijgen van de toekomst. Het is aan te bevelen dat de kinderen de eerste tijd in elk geval bij elkaar kunnen blijven zodat er niet nog een scheiding komt. Eigenlijk moeten kinderen altijd bij elkaar blijven.

Overlijden van grootouders

Het maakt nogal verschil of de grootouders vlakbij of veraf wonen. Als u van het kind hoort dat de grootouder ernstig ziek is of gestorven is, kunt u het beste contact opnemen met de ouder(s) om over de benadering van het kind te praten. Het is van belang dat het kind erop voorbereid wordt dat de grootouder gaat sterven, als er aan het overlijden een ziekte vooraf gaat. Spreek vooral met het kind over de opeenvolging van de generaties. De ene generatie komt en de andere gaat, dat is een vanzelfsprekende en natuurlijke gebeurtenis. Het kind moet zich bewust worden van zijn plaats in die opeenvolging van de generaties. Door de dood van een grootouder kan het kind leren denken in zulke levensperiodes. Ook hier kunnen weer allerlei schuldgevoelens naar boven komen omdat het kind denkt dat hij juist wilde dat opa doodging. Probeer het kind de ware oorzaak van de dood duidelijk te maken. Zie ook:

- *Een opa om nooit te vergeten* (over een overleden opa) Kwintessens, Amersfoort.
- *Lieve Oma Pluis*, van Dick Bruna, uitgave Mercis (peuters)

De dood van een vriendje

Hiervoor geldt veel van wat we in het voorafgaande hebben aangegeven.

Sterven van dieren

De dood van een dier/pop is voor het jonge kind even erg als de dood van een broertje of zusje.

Kinderen denken animistisch over dieren en dingen. Ze hebben daar vermenschlijkte relaties mee.

Het slachten/opeten van een huisdier is iets verschrikkelijks voor het kind.

Zorg ervoor dat het kind een 'overgangsobject' krijgt in de vorm van een nieuwe pop, speeltje, dier, halsband van het overleden dier, foto van het verloren speelgoed.

Het sterven van een huisdier kan voor het kind een waardevolle leerervaring zijn. Volwassenen zijn hier vaak wat minder emotioneel bij betrokken en hebben wat meer mogelijkheden om het kind op te vangen. De dood van het huisdier mag niet te lichtvaardig opgevat worden. Het is van belang het dier niet *direct* door een ander te vervangen. Het kind heeft tijd nodig bedroefd te zijn. Het kind kan nu het onherroepelijke van de dood leren ervaren (de hond komt immers niet terug). Het ontbreken van het verband tussen doodgaan en straf kan nu ook benadrukt worden door het

kind te verzekeren dat hij er niets aan kan doen dat de hond weg is.

Adviseer de ouders mee te doen met de begrafenisrituelen. Deze begrafenisrituelen zijn belangrijk voor het kind omdat ze daarin de emoties over het geliefde dier kwijt kunnen.

Zie ook: *Hemeltjeslief* van Nicholas Allan, een Zirkoon-uitgave. (peuters/kleuters)

Een moordpartij

De laatste tien jaren is er een toename van gevallen waarbij een van de ouders zijn eigen gezin vermoordt. De kinderen uit dat gezin gaan naar school en op die school slaat zo'n ervaring in als een bom. Hierbij komen nog veel meer niet te beantwoorden vragen naar boven dan bij het overlijden van eigen naasten.

Hier geldt dat het volgende belangrijk is:

- Nodig de ouders op school uit om met hen het gebeurde te bespreken. Vraag de ouders om het gebeurde thuis te bespreken.
- Als het gaat om kleuters dan is het extra moeilijk om kinderen in die leeftijd te vertellen wat er is gebeurd. Voor die jonge kinderen is helemaal een niet te bevatten gebeurtenis. Toch moet u er iets mee. In het geval van wereldleed vinden we dat je dat bij de jonge kinderen vandaan moet houden. Hier kunt u er niet omheen. Relatief gezien gebeurt het weinig, maar als het gebeurt, is het aan te bevelen de ouders als eerste in de beslotenheid van de thuissituatie over het gebeurde met hun kind te laten spreken. Laat de ouders het aangeven in algemene termen als: dat de vader van ziek was in zijn hoofd en dat hij vond dat zijn kinderen niet meer mochten leven. Laat de ouders ook vertellen dat de kinderen niet meer op school komen. Wacht hoe de kinderen daarop reageren en laat de ouders daarbij aansluiten. Aan oudere kinderen moet maar gewoon verteld worden wat er is gebeurd. Zie ook het orthobeeld *Trauma's* op blz. 747 en verder.
- Op school moeten de kinderen de gelegenheid krijgen om te vertellen wat ze er van vinden. Als kinderen dat geuit hebben kunt u de bespreking nog verder invullen door dingen te bespreken als:
 - wanneer heb je .. het laatst gezien?
 - wat vonden jullie leuk aan...
 - wat zullen jullie erg missen aan
 - heeft iemand ook een foto waar ... op staat.
- In het lokaal of op een andere plek is het belangrijk om een gedenkplek in te richten met daarbij een foto, een tekening of iets anders dat aan het kind herinnert. Kinderen mogen daar als ze daar behoefte aan hebben even naar toe gaan om aan het vermoorde kind te denken.
- Het beste is om daar gedurende een week iedere dag even aandacht aan te besteden. Na een week is het belangrijk om de gedenkplaats wat minder expliciet te maken, maar wel ergens een foto van het kind op te hangen. Bevestig achterop de foto een kaart met daarom de achtergronden (ziekte, ongeluk, o.i.d.)

van het overlijden van het kind. Laat dat door de kinderen schrijven of anders door de leerkracht.

- zie ook het orthobeeld *Trauma's* op pagina 747 en verder.

Wereldleed

Zie voor het wereldleed pagina 775 en verder.

Extra hulpmiddelen

Zie ook:

- Kinderen en Ingrijpende gebeurtenissen, over dood, rouwen en troosten, Kwintessens, Amersfoort.
- Een ster voor Amber (over een doodziek kind), Kwintessens, Amersfoort.
- Van huilen krijg je dorst (over een doodziek kind) Kwintessens, Amersfoort.
- Kun je de dood ook groeten (met afscheidsgedichten geschreven door kinderen en jongeren) Kwintessens, Amersfoort.

6. Ouderadvisering

Zie uit de map *Tips voor thuis* pagina 118.

7. Verder lezen/websites

zie: www.achterderegenboog.nl

Zie ook:

- *Jong verlies* van Riet Fiddelaers-Jaspers, Kok Lyra;
- *Een verlies voor altijd* van M. Harris, uitgave Bert Bakker (over ouderverlies op jonge leeftijd);
- *Kinderen en de dood* van Riet Fiddelaers-Jaspers bij Gorcum en Van Comp.

Opgelet

De inhoud van deze orthotheek is ontwikkeld voor het gebruik door **LEERKRACHTEN** in gewoon en speciaal basisonderwijs. (sbo) Soms heeft een ingezette begeleiding te weinig effect en zijn de gedragsveranderingen niet waarneembaar. In dat geval is het raadzaam externe deskundigen in te schakelen, zoals orthopedagogen of psychologen van een schoolbegeleidingsinstituut of van instanties waar de ouders contact mee hebben. Bespreek het beperkte effect met de ouders en overleg wat er nu gedaan gaat worden. Stel ook de vraag of deze school het meest geschikt is voor dit kind.

Wat is de rol van de overheid in het
bestrijden van de dood? Hoe kan de
overheid ervoor zorgen dat iedereen
aan zijn bestemming komt?

De overheid heeft een belangrijke rol te spelen in het
bestrijden van de dood. Het is de taak van de overheid
om ervoor te zorgen dat iedereen aan zijn bestemming
komt. Dit kan door middel van wetgeving, beleid en
financiering.